

УДК 81:001.4

ОСНОВНІ ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ «ТЕРМІН» У СУЧАСНІЙ ЛІНГВІСТИЧНІЙ НАУЦІ

Стацюк Р. В.

Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України

Статтю присвячено дослідженню основних підходів до визначення поняття «термін» в сучасному мовознавстві. У роботі здійснений комплексний аналіз характерних ознак терміна, що відрізняють його від загальноповсякденної лексики.

Ключові слова: поняття «термін», ознаки терміна, термінологія, сучасне мовознавство.

Стация Р. В. Основные подходы к определению понятия «термин» в современной лингвистической науке. Статья посвящена исследованию основных подходов к определению понятия «термин» в современном языкознании. В работе осуществлен комплексный анализ характерных признаков термина, отличающих его от общепотребительной лексики.

Ключевые слова: понятие «термин», признаки термина, терминология, современное языкознание.

Stasyuk R. V. Main approaches to defining the notion of «term» in modern linguistics. The article focuses on some main approaches to defining the notion of "term" in modern linguistics. A complex analysis of some characteristics of term which differ it from commonly used lexicon has been made.

Key words: the notion of "term", characteristics of term, terminology, modern linguistics.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Проблеми термінології та термінознавства як науки, що вивчає спеціальну лексику з погляду її типології, походження, форми, функціонування, створення, упорядкування та використання, традиційно посідають одне з найважливіших місць в лінгвістиці, що обумовлено особливим місцем термінології в системі сучасного наукового знання. Зберігаючи свій мовний характер, термінологія є частиною галузі науки або техніки і певною мірою виконує допоміжну функцію. За визначенням Б. Н. Головіна, термінологія – це співвіднесена з професійною сферою діяльності (областю знання, техніки, управління, культури) сукупність термінів, пов'язаних один з одним на понятійному, лексико-семантичному, словотвірному та граматичному рівнях [4, 5].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Принципові підходи до вивчення терміна і термінології у вітчизняній лінгвістичній науці засновані на дослідженнях Т. Р. Кияка, Д. С. Лотге, О. О. Реформатського, В. П. Даниленка, В. М. Лейчика, Г. О. Винокура та інших мовознавців. На думку більшості з них, основним елементом термінології як складової будь-якої терміносистеми виступає термін. Таким чином, не визначивши місця терміна в сучасному мовознавстві та його основних ознак, ми не зможемо всебічно розглядати будь-яку терміносистему. Це і зумовлює **актуальність** наукової розвідки.

Мета статті полягає у визначенні місця терміна в сучасній лінгвістичній науці. Зазначена мета передбачає виконання таких **завдань**: виявити основні

причини різноманіття дефініцій поняття «термін»; здійснити комплексний аналіз характерних ознак терміна, що відрізняють його від загальноповсякденної лексики.

Виклад основного матеріалу дослідження. Як відомо, слово «термін» походить від латинського "terminus", що означає «кінець, межа, закінчення». У Середньовіччя це слово набуло значення «визначення, позначення», а в давньофранцузькій мові "terme" мало значення «слово». На думку Е. Літтре, О. Блоха, В. фон Вартбурга, П. Робера, саме воно породило у французькій мові "terme" – термін в сучасному розумінні. В англійській мові слово "term" було запозичене зі старофранцузької ("terme" – «межа») [26, 3].

Аналіз лінгвістичних доробків вітчизняних та зарубіжних учених, присвячених питанням термінології, показав, що існують різні дефініції терміна, незважаючи на уявну семантичну очевидність цього поняття.

О. Д. Пономарів, наприклад, дає таке визначення: «Термін – це одиниця історично сформованої термінологічної системи, що визначає поняття та його місце в системі інших понять, виражається словом або словосполученням, служить для спілкування людей, пов'язаних єдністю спеціалізації, належить до словникового складу мови й підпорядковується її законам» [20, 91].

Б. Н. Головін розглядає термін як слово або підрядне словосполучення, що має спеціальне значення, виражає і формує професійне поняття та вживається в процесі пізнання і освоєння наукових та професійно-технічних об'єктів і стосунків між ними [5].

На думку Д. Р. Хайрутдінова, термін – це лексична одиниця, що функціонує в науковому тексті як мінімальний носій наукового знання, а також як

елементарна номінативна одиниця-знак, за якою на основі домовленості закріплено наукове поняття, обмежене визначенням [25, 24].

Різноманіття дефініцій поняття «термін» насамперед пояснюється відсутністю чітко визначених його характерних ознак, в результаті чого кожен науковець розуміє це явище по-своєму.

Д. С. Лотте, наприклад, розглядаючи терміни як особливі слова в лексичному складі природної мови, дає таке тлумачення: «Термін – це лексична одиниця певної мови для спеціальних цілей, що позначає загальне, конкретне або абстрактне поняття теорії певної спеціальної галузі знань або діяльності». У наведеному визначенні автор наголошує на таких важливих моментах:

1) терміни володіють усіма семантичними та формальними ознаками слів і словосполучень природної мови;

2) терміни функціонують як такі саме в лексичній мові для спеціальних цілей, а не в лексичній тієї чи іншої природної мови в цілому;

3) у лексичній мові для спеціальних цілей терміни використовуються як засіб позначення спеціальних загальних понять – результат когніції у спеціальних сферах знань і діяльності;

4) терміни є елементами терміносистем, що відображають (моделюють) теорії, якими описуються спеціальні сфери – об'єкти мови для спеціальних цілей [15, 20–32].

На противагу Д. С. Лотте, Г. О. Винокур досліджує терміни не як особливі слова, а як слова в особливій функції – номінативній: «Особлива функція, в якій виступає слово як термін, це функція називання» [2, 5–6]. Таку точку зору поділяє і О. О. Реформатський, який під терміном розуміє «мовний знак, основна функція якого – відтворювати у свідомості людини якнайповніше уявлення про об'єкт спеціальної галузі знань зі всіма його властивостями та якостями» [22, 47–48].

Інша група дослідників за основу визначення терміна бере його співвіднесеність з науковим поняттям, яке іноді називається «спеціальним об'єктом», «спеціальним поняттям». В. І. Сифоров і Я. А. Клімовицький з цього приводу зазначають: «Термін» – це слово (або словосполучення), знак якого співвіднесений з відповідним поняттям у системі понять цієї галузі науки або техніки [12, 80]. Саме співвіднесеність з науковим поняттям розглядає Т. Р. Кияк як головну ознаку, що відрізняє термін від загальноживаного слова: «Терміни позначають глибокі наукові поняття, на відміну від звичайних слів, які позначають повсякденні, примітивні поняття» [13, 28].

Існують також тлумачення, що пов'язують термін здебільшого з мовою науки. Наприклад, В. П. Даниленко вважає, що «термінами називаються спеціальні поняття, які виникають не в ужитку, а у відповідних областях наукової і практичної діяльності» [9, 14]. Термінологія в цьому контексті аналізується в межах тієї системи, в яку вона певним чином входить, тобто у складі лексики мови науки.

Як зазначалося вище, спочатку лінгвісти досліджували термін не як динамічний, функціонуючий в живій мові і, отже, підданий змінам елемент, а як

статичний елемент сфери фіксації. Часто в результаті подібного підходу термінам приписувалися властивості і характеристики, які у них фактично були відсутні.

Основоположник російської термінологічної лексики Д. С. Лотте досліджував «ідеальний» термін, тобто термін монозначний, що точно описує науково-технічне поняття, виступаючи у формі іменника. Він вважав, що термін, на відміну від звичайного слова, завжди виражає суворо фіксоване поняття й має бути коротким, позбавленим багатозначності, синонімії й омонімії. З цим важко погодитися повністю, оскільки термін, будучи мовною одиницею, належить мові і підпорядковується її законам, модифікуючись і пристосовуючись до них в кожному конкретному випадку залежно від умов і мети його застосування. У цьому контексті слушно зазначив В. П. Даниленко: «Будь-який термін повинен розглядатися з урахуванням впливу на нього не лише мовної і понятійної системи, але й того свідомо привнесеного в значення терміна «начала», яке виходить від суб'єкта (дослідника)» [9, 204].

На початку 1970-х років лінгвісти стали досліджувати вже не «ідеальний» або «бажаний», а реальний термін, яким він є насправді. Багато мовознавців у цей період ставлять під сумнів як нездійсненні «вимоги до терміна», сформульовані Д. С. Лотте [4, 64–67; 23, 62–64]. У подібних дослідженнях робиться акцент на те, що термін – це слово в особливій функції, а не особливий тип лексичної одиниці. Ця концепція була розроблена видатним мовознавцем Г. О. Винокуром, який наголосив на тому, що «в ролі терміна може виступати будь-яке слово <...> Терміни – це не особливі слова, а лише слова в особливій функції» [2, 5].

У результаті аналізу описаних різними дослідниками лінгвістичних характеристик терміна можна виділити такі основні ознаки, властиві йому.

1) Термін точний та однозначний. За твердженням О. О. Реформатського, терміносистема слугує для терміна тим «термінологічним полем», в межах якого він точний і однозначний. За межами термінологічного поля термін втрачає свої властивості (стає членом іншої термінологічної системи або детермінологізується) [22, 51].

У сучасному мовознавстві побутує думка про те, що власне ознака точності терміна і є головним засобом досягнення ясності професійного спілкування. Точність терміна передбачає правильне або принаймні не викривлене (нейтральне) лексичне відображення ознак, які характеризують поняття, що термінується [16, 5]. У разі викривлення або хибного розуміння ознак термінованого поняття виникає ситуація, що є комунікативною неточністю.

З метою подолання неточності в термінології до терміна висувається вимога незалежності від контексту. Принцип незалежності терміна від контексту був розроблений Д. С. Лотте, який зазначав: «Смисловий зміст терміна обумовлено тим поняттям, яке цей термін повинен виражати; його значення не може залежати від того речення, в якому він ужитий, а має визначатися лише всією системою понять і, відповідно, термінологією цієї галузі знання» [17, 74].

О. О. Реформатський вважав, що, на відміну від точності, однозначність терміни отримують не через умови контексту, а через приналежність до цієї термінології [22, 51].

Всі дослідники одноставно вважають, що однозначність термінів свідчить про упорядкованість та точність, а звідси про високу інформативність термінологічних систем. Однак як у молодих науках, що розвиваються, системи понять яких ще повністю не сформувались, так і в науках, що мають тривалу історію і за своїм походженням пов'язані з виробництвом, системи понять яких недосить впорядковані, про цілковиту точність та однозначність не можна говорити. Точність термінології як системи однозначних слів передбачає відсутність синонімічних термінів. Та насправді терміни нерідко бувають багатозначними: одне слово-термін слугує для вираження різних понять і, навпаки, часто для позначення одного й того ж поняття існує два і більше термінів-синонімів.

Отже, точність та однозначність термінів – це лише тенденція, ідеал, до якого прагне і повинна прагнути будь-яка термінологія.

2) Термін дефінітивний, тобто він є найменуванням спеціального поняття, регламентованого у своїх межах дефініцією [9, 8]. Т. Л. Канделакі, наприклад, в основу визначення поняття «термін» ставить саме вимогу побудови дефініції: «Термін – це слово або лексикалізоване словосполучення, що вимагає для встановлення свого значення у відповідній системі понять побудови дефініції» [11, 7].

Незважаючи на те, що співвідношення терміна і поняття стоїть на першому плані при визначенні сутності терміна, єдина точка зору щодо цього питання в сучасному мовознавстві відсутня. На думку Д. П. Гродського та К. А. Левковської [6; 14], термін має лексичне значення, проте це лексичне значення не може бути зведене до позначуваного поняття. Друга група дослідників (зокрема, А. Шафф та О. М. Галкіної-Федорук [3; 27]) дотримується іншої концепції: термін має лексичне значення, яке зводиться до позначуваного поняття. З точки зору В. А. Звєгінцева та Л. А. Капаназе, [10; 12] терміни семантично збігаються з позначуваним поняттям, не маючи при цьому лексичного значення. У свою чергу, Т. Р. Кияк [13] переконаний в тому, що терміни позначають глибокі наукові поняття, на відміну від звичайних слів, які позначають повсякденні, примітивні поняття.

Ми поділяємо погляди А. Шаффа та О. М. Галкіної-Федорук щодо співвідношення терміна та поняття, однак вважаємо за необхідне наголосити на таких пунктах:

– поняття, що позначається терміном, пов'язане з іншими поняттями тієї ж предметної області і є елементом системи понять;

– термін, будучи елементом термінологічної системи, пов'язаний з іншими термінами.

3) Термін системний, тобто він належить до певної термінологічної системи, яка, в свою чергу, співвідноситься з системою понять конкретної спеціальної галузі знань або діяльності. Саме системність, на думку Л. А. Капаназе, є однією з осно-

вних характеристик терміна: «Системність терміна, суворозалежність одиниць всередині термінології – ось головна характерна риса цього розряду слів. Не можна вилучити або додати до цих систем будь-яку частину, не змінивши інших частин, не зумовивши загального перегрупування термінів» [12, 79].

Вперше питання про системність термінології було висунуте Д. С. Лотте, який дав таке визначення: «Системі понять кожної науки відповідає система термінів, в якій терміни мають цілком визначені місця, що залежать від місця відповідного поняття у всій цій системі понять» [17, 81].

Досить вірною у цьому питанні є думка, сформульована Б. Ю. Городецьким та В. В. Раскіним: «Окремо взятий термін сам по собі є фікцією. Він існує лише в системі термінів, тобто поряд з іншими термінами, з якими він пов'язаний певними відносинами» [21, 171].

Проте системність терміна розуміється по-різному: одні автори вбачають у ній класифікаційну сутність [8, 58]; інші вважають, що терміну властива системність словотворчача [22, 51]; на думку третіх, термін системний подвійно: як елемент термінологічної системи, з одного боку, і як елемент системи мовної – з іншого [1, 31].

Отже, системність є однією з найбільш важливих умов існування терміна. Термін може існувати лише як елемент терміносистеми, якщо під останньою розуміти упорядковану сукупність термінів, які адекватно виражають систему понять теорії, що описує деяку спеціальну сферу людських знань чи діяльності.

4) Термін номінативний. У сучасному мовознавстві функція називання визначається як основна та найважливіша ознака терміна. Досліджуючи термін з функціональної точки зору, В. Н. Шевчук зазначає: «Основна функція будь-якого терміна, в тому числі і військового, – номінативно-дефінітивна, тобто номінація (найменування) і вираження спеціального поняття, регламентованого у своїх межах дефініцією» [28, 20].

Вперше номінативну функцію терміна виділив Г. О. Винокур: «Особлива функція, в якій виступає слово як термін, – це функція називання» [2, 5–6].

Таким чином, специфіка реалізації номінативної функції у терміна полягає в тому, що він позначає спеціальне поняття певної спеціальної сфери людської діяльності: науки, техніки, виробництва.

5) Термін стилістично нейтральний, тобто позбавлений емоційно-експресивного забарвлення. Доволі слушно з цього приводу зазначає О. Н. Толкіна: «Суворий інтелектуальний зміст, що виключає емоційно-експресивні моменти, робить термін нейтральним мовним знаком, який в межах спеціального спілкування не містить в собі елементів ставлення до предмета промови, а несе лише відповідну інформацію про нього» [24, 59].

Схожу теорію висуває і О. О. Реформатський: «Термін принципово лежить поза експресії. Він точний і холодний, і сфера експресії для терміна всередині термінології недозволена, оскільки він позначає «чисті поняття», неускладнені або майже неускладнені емоційними відтінками» [22, 52].

Існує також група вчених (Л. Ф. Парпаров, В. В. Петров), які вважають зовсім навпаки, мотивуючи свою точку зору тим, що терміни, особливо на етапі становлення термінологічної системи, можуть висловлювати ставлення того, хто говорить, до предмета і бути експресивними [18, 1178; 19, 82].

Ми ж схильні вважати, що будь-яке слово, яке стає членом термінологічної системи, втрачає в результаті зміни значення своє колишнє емоційне забарвлення і стає стилістично нейтральним.

б) Термін мотивований. У вітчизняному мовознавстві під поняттям «умотивованість» розуміють «відповідність лексичного значення терміна (прямого, безпосереднього, внутрішнього значення слова чи словосполучки) до позначеного ним поняття» [7, 15].

На рівні мотивації здійснюється асоціативний зв'язок між семантичними елементами номінативної одиниці й відповідним лексичним значенням. Межі мотивації визначаються тією частиною лексичного значення, котра аналізується у внутрішній формі.

Підкреслюючи особливу практичну важливість явища вмотивованості у процесі термінологічної мотивації, О. І. Білінова зазначає: «Слід максимально використовувати функціональне навантаження внутрішньої форми слова-терміна і бережливо ставитися до фактора його мотивації, тому що вдало обрана при створенні терміна внутрішня форма може слугувати знаряддям пізнання розвитку наукового поняття» [7, 93].

Отже, умотивованість – це та кількість інформації, що була включена до внутрішньої форми та знайшла відображення у відповідному значенні лек-

сичної одиниці; це структурно-семантична характеристика лексичної одиниці, що експлікує засобами мови раціональний лексико-семантичний зв'язок між значенням і внутрішньою формою цієї одиниці.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Як показує проведене дослідження, головною причиною різноманіття дефініцій поняття «термін» обумовлена відсутністю єдиної позиції серед мовознавців щодо сутності терміна. Таким чином, одні вчені розглядають терміни як особливі слова, а інші – як слова в особливій функції. Існує також група дослідників, які за основу визначення терміна беруть його співвіднесеність з науковим поняттям та мовою науки.

Враховуючи той факт, що термін – це динамічний елемент, який функціонує в живій мові і постійно піддається змінам, серед основних його характерних ознак слід виділити такі: 1) точність; 2) дефінітивність; 3) системність; 4) номінативність; 5) стилістична нейтральність; 6) мотовованість. Однозначність терміна вимагає відсутності лексико-семантичних процесів у термінології, тобто синонімії, омонімії та полісемії. Однак С. В. Гриньов зазначає: «У цьому випадку необхідно враховувати використання термінологією для позначення спеціальних понять звичайних мовних знаків, тобто слів, які зберігають свої властивості, у тому числі багатозначність, синонімічність, омонімічність. Термін тільки у своєму полі зберігає точність, стислість, моносемічність і відсутність експресивності» [7, 128]. Таким чином, однозначність не слід розглядати як основну ознаку, що відрізняє терміни від загальноживаної лексики.

ЛІТЕРАТУРА

1. Будагов Р. А. Введение в науку о языке / Р. А. Будагов. – М. : Просвещение, 1965. – 492 с.
2. Винокур Г. О. О некоторых явлениях словообразования в русской технической терминологии / Г. О. Винокур. – М. : Труды МИФЛИ, 1939. – 520 с.
3. Современный русский язык / [Е. М. Галкина-Федорук, К. В. Горшкова, Н. М. Шанский]. – М. : Изд-во МГУ, 1962. – 344 с.
4. Головин Б. Н. О некоторых проблемах изучения терминов / Б. Н. Головин // Семиотические проблемы языка науки, терминологии и информатики. – М. : Изд-во МГУ, 1971. – С. 64–67.
5. Головин Б. Н. Основы культуры речи / Б. Н. Головин. – М. : Высшая школа, 1980. – 276 с.
6. Горский Д. П. Вопросы абстракции и образования понятий / Д. П. Горский. – М. : Изд-во АН СССР, 1961 – 352 с.
7. Основи термінотворення. Семантичні та соціолінгвістичні аспекти / [А. С. Д'яков, Т. Р. Кияк, З. Б. Куделько]. – К. : KM Academia, 2000. – 218 с.
8. Даниленко В. П. Как создаются термины? / В. П. Даниленко // Русская речь. – 1967. – № 2. – С. 54–61.
9. Даниленко В. П. Русская терминология: опыт лингвистического описания / В. П. Даниленко. – М. : Наука, 1977. – 246 с.
10. Звегинцев В. А. Теоретическая и прикладная лингвистика / В. А. Звегинцев. – М. : Просвещение, 1968. – 336 с.
11. Канделаки Т. Л. Семантика и мотивированность терминов / Т. Л. Канделаки. – М. : Наука, 1977. – 167 с.
12. Капаназде Л. А. О понятиях «термин» и «терминология» / Л. А. Капаназде // Развитие лексики современного русского языка. – М. : Наука, 1965. – С. 75–85
13. Кияк Т. Р. Лингвистические аспекты терминоведения : [учеб. пособие] / Т. Р. Кияк. – К. : УМКВО, 1989. – 103 с.
14. Левковская К. А. Теория слова, принципы ее построения и аспекты изучения лексического материала / К. А. Левковская. – М. : КомКнига, 2005. – 296 с.
15. Лейчик В. М. Терминоведение: предмет, методы, структура / В. М. Лейчик. – М. : ЛКИ, 2007. – 254 с.
16. Лотте Д. С. Крайние формы научно-технических терминов / Д. С. Лотте. – М. : Наука, 1971. – 84 с.
17. Лотте Д. С. Основы построения научно-технической терминологии. Вопросы теории и методики / Д. С. Лотте. – М. : Изд-во АН СССР, 1961. – 160 с.
18. Немецко-русский военный словарь / под ред. Л. Ф. Парпарова. – М. : Воениздат, 1978. – 1500 с.
19. Петров В. В. Семантика научных терминов / В. В. Петров. – Новосибирск : Наука, Сибирское отделение, 1982. – 127 с.

20. Пономарів О. Д. Стилїстика сучасної української літературної мови / О. Д. Пономарів. – Тернопіль, 2000. – 276 с.
21. Реформатский А. А. Мысли о терминологии / А. А. Реформатский // Современные проблемы русской терминологии. – М. : Наука, 1986. – С. 163–198.
22. Реформатский А. А. Что такое термин и терминология / А. А. Реформатский // Вопросы терминологии. – М. : Изд-во АН СССР, 1961. – С. 46–54.
23. Романова Н. П. О типологии терминов / Н. П. Романова // Актуальные проблемы лексикологии. – Новосибирск, 1972. – С. 62–64
24. Толикина Е. Н. Некоторые лингвистические проблемы изучения термина / Е. Н. Толикина / Лингвистические проблемы научно-технической терминологии. – М. : Наука, 1970. – С. 53–67.
25. Хайрутдинов Д. Р. Географическая терминология: арабские, русские, английские параллели : дис. ... канд. филол. наук : спец. 10.02.20 «Сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание» / Д. Р. Хайрутдинов. – Казань, 2009. – 171 с.
26. Хаютин А. Д. Термин, терминология, номенклатура / А. Д. Хаютин. – Самарканд : Самарк. гос ун-т им. Алишера Навои, 1971. – 129 с.
27. Шафф А. Введение в семантику / А. Шафф. – М. : Изд-во иностранной литературы, 1963. – 376 с.
28. Шевчук В. Н. Производные военные термины в английском языке / В. Н. Шевчук. – М. : Воениздат, 1983. – 231 с.